

“JERNVINNA VED MØSVATN - FRA MYR TIL MARKED”
UNDERSØKELSER KNYTTET TIL SEKTORAVGIFTEN I 2016

RAPPORT

CHARLOTTE MELSOM OG ELLING UTVIK WAMMER

Forsidefoto: Oversiktsbilde landskap sør for Kråmøyi. Eldre kart viser et svært annerledes landskap før reguleringen av Møsvatn.

Foto: Marja-Liisa P. Grue.

Forfatter: Charlotte Melsom og Elling Utvik Wammer

Der hvor rettigheter til illustrasjoner ikke er spesifisert tilhører dette NMM. Det må ikke kopieres fra denne publikasjonen ut over det som er tillatt etter bestemmelser i lov om opphavsrett.

© Norsk Maritimt Museum 2017

NORSK MARITIMT MUSEUM

BYGDØYNESVEIEN 37

0286 OSLO

TLF: +47 24 11 41 50

E-POST: fellespost@marmuseum.no

<http://www.marmuseum.no>

ORG. NR. 981 518 284

ISSN: 1892-5863

ISBN:

Kommune: Vinje	Fylke: Telemark
Plansaknummer: 2015320	Navn på sak: Møsvatn "Fra myr til marked"
Oppdragsgiver: Riksantikvaren, sektoravgiften	Adresse: Dronningens gt. 13, Pb. 8196 Dep., 0034 Oslo
Tidsrom for undersøkelse: Mai/juni, og august 2016	Kartreferanse: UTM 32, WGS 84
NSM funn-nr.: 08340003 - 08340014	Askeladden ID -nr.: 221175, 221176, 226123, 226124, 226125, 226126, 226127, 226128, 226129 og 226130
Kulturminnetype: Tufter, jernvinneanlegg, kullgroper, kirkested, markeds plass	Rapportansvar: Morten Reitan, Charlotte Melsom og Elling Utvik Wammer
Prosjektleder: Charlotte Melsom	Rapport utført: 2017
Rapport ved: Charlotte Melsom og Elling Utvik Wammer	Kvalitetssikret: Navn/dato Susanne Petterson, februar 2017

SAMMENDRAG

Bakgrunnen for de arkeologiske undersøkelsene er fornyelse av kraftkonsesjon for Møsvatn i Telemarksvassdraget. Undersøkelsene er finansiert over sektoravgiften for kulturminneundersøkelser i vassdrag. Prosjektet er organisert som et samarbeid mellom Telemark fylkeskommune (TFK), Kulturhistorisk museum (KHM) og Norsk Maritimt Museum (NMM). Institusjonene har i fellesskap utarbeidet en prosjektplan for undersøkelsene, kalt «Jernvinna ved Møsvatn. Fra myr til marked».

Feltsesongen 2016 er den første av to planlagte sesonger med feltarbeid langs det regulerte vannet (iht. prosjektplanen). NMM har det faglige ansvaret for kulturminner med tilknytning til ferdsel og transport på vassdraget. Videre skal NMM kartlegge forekomster av jernvinneanlegg som ikke er tilgjengelig til fots.

Det ble påvist enkelte kulturminner knyttet til jernvinnefremstilling under overflateregistreringen som ble gjennomført i overgangen mai-juni, deriblant konsentrasjoner med slagg og en tuft. De områdene som ble registrert var preget av utvasking/erosjon. Det var ikke mulig å registrere til fots i de nederste delene av reguleringssonen som planlagt iht. prosjektplanen. Basert på erfaringer fra årets sesong er det vanskelig å få tilgang til disse områdene fordi vannstanden rett etter snøsmeltingen vil ha steget for mye.

Under forberedelsene til årets feltarbeid ble prosjektgruppa for Møsvatn klar over indikasjoner på en mulig slakteplass/markeds plass i den indre delen av innsjøens nordgrein. Underveis i prosjektet besluttet at man skulle starte en registrering av kulturminner og landskap rundt Toresmoen. Under sonarundersøkelser og dykking på Toresmoen ble det funnet to nyere tufter og fire automatisk fredete kulturminner. En hypotese om Toresmogen som markeds plass i jernalder/middelalder er etter vår mening interessant i relasjon til prosjektet «Fra myr til marked». Siden stedet har såpass stort potensial for spennende og ny kunnskap i prosjektet, bør det prioriteres å gjøre et utvidet arbeid ved Toresmogen i fortsettelsen.

Takk til stipendiat ved UiB, Kjetil Loftsgarden, for faglige innspill!

1. Bakgrunn

Bakgrunnen for de arkeologiske undersøkelsene er fornyelse av kraftkonsesjon for Møsvatn i Telemarksvassdraget. Undersøkelsene er finansiert over sektoravgiften for kulturminneundersøkelser i vassdrag. Prosjektet er organisert som et samarbeid mellom Telemark fylkeskommune (TFK), Kulturhistorisk museum (KHM) og Norsk Maritimt Museum (NMM). Institusjonene har i fellesskap utarbeidet en prosjektplan for undersøkelsene, kalt «Jernvinna ved Møsvatn. Fra myr til marked».

Feltsesongen 2016 er den første av to planlagte sesonger med feltarbeid langs det regulerte vannet (iht. prosjektplanen). NMM har det faglige ansvaret for kulturminner med tilknytning til ferdsel og transport på vassdraget. Videre skal NMM kartlegge forekomster av jernvinnanlegg som ikke er tilgjengelig til fots.

2. Bemanning og tidsrom

Kulturminneregistreringen ble gjennomført i periodene 30. mai - 2. juni og 6. - 12. august 2016.

De deltagende i prosjektet var

Prosjektmedarbeider: Marja-Liisa Petrelius Grue	30. mai – 2. juni
Prosjektmedarbeider: Kjetil Bortheim	30. mai – 2. juni
Prosjektleder: Charlotte Melsom	7. - 12. august
Prosjektmedarbeider: Elling Wammer Utvik	6. - 12. august
Prosjektmedarbeider GIS: Morten Reitan	6. - 12. august

Totalt ble det anvendt 28 dagsverk på den arkeologiske undersøkelsen, inkludert reisevirksomhet. Etterarbeid og rapportskrivning er utført av Elling Utvik Wammer og Charlotte Melsom. Elling Utvik Wammer og Morten Reitan har registrert kulturminner i Askeladden og utarbeidet kartgrunnlaget.

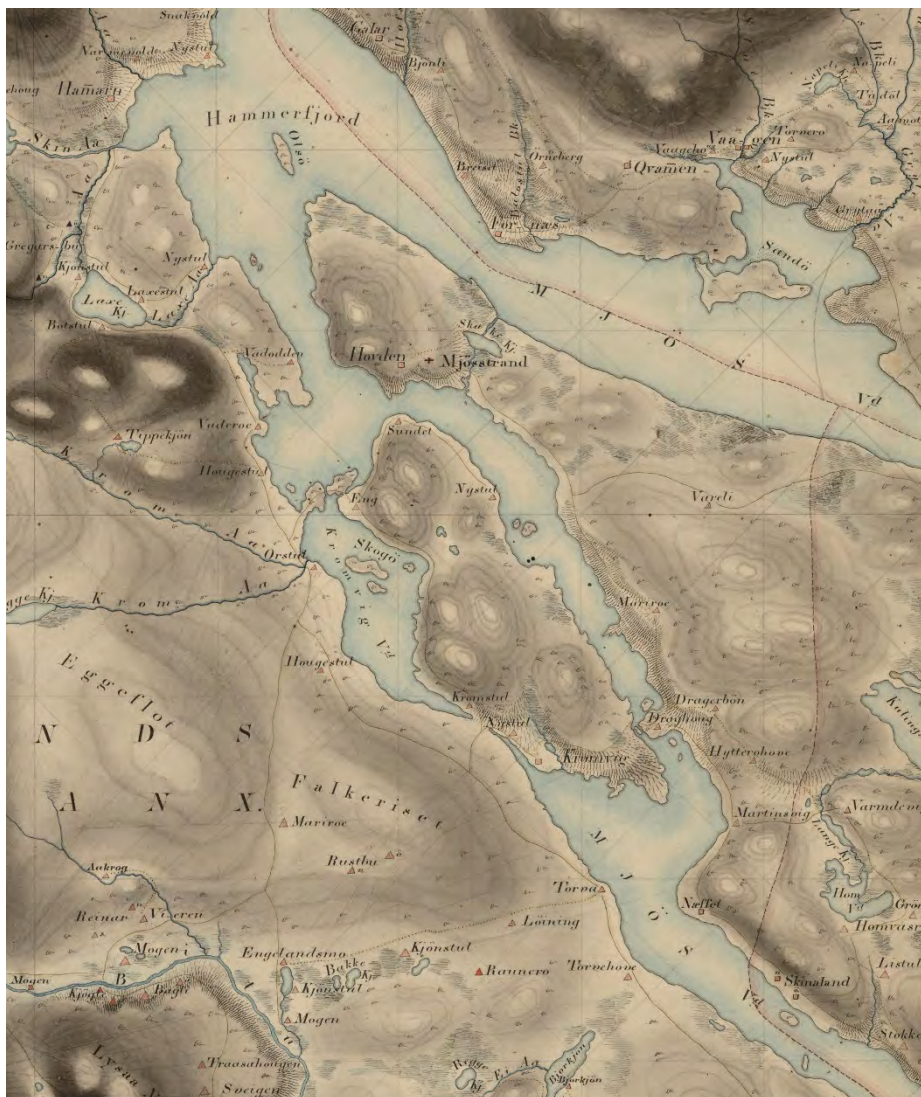
3. Landskapet og reguleringen

Møsvatn ligger om lag 900 moh, og tilhører Skiensvassdraget. Vannet ligger innenfor landskapsregionen «Fjellskog og øvre dalbygder» ved sørøst enden av Hardangervidda (Indrelied 2009:70). Møsvatn har to sørlige armer på hver side av Tangen, og en nordlig arm som strekker seg innover Hardangervidda. Den nordlige armen er som en trang fjord (Vinjefjorden) som ender opp ved Mogen.

Det er Øst-Telemarkens Brukseierforening som har reguleringskonsesjon for Møsvatn. Siden begynnelsen av 1900-tallet har det blitt foretatt tre oppdemninger av Møsvatn (1903, 1908 og 1942). Den opprinnelige vannstanden er på 902 meter. Siden 1942 har Møsvatn vært regulert fra LRV 900 meter til HRV 918,5 meter. Møsvatn er landets tredje største kunstige innsjø, som dekker et areal på nærmere 78 km² ved fullt magasin.

Reguleringene har fått betydelige landskapsmessige konsekvenser rundt Møsvatn. Med oppdemningen er flere større og mindre vann blitt til en stor innsjø, og dyrket mark og bygninger lagt under vann. Den mest iøynefallende endringen var de to halvøyene som ble omdannet til tre øyer – Kråmøyi, Mellomøyi og Hovden (Figur 1). Dagens kultur- og naturmiljø er derfor svært forskjellig fra slik det så ut i forhistorien og middelalder. Den årvisse hevingen og senkningen av vannstanden har

naturlig nok også forårsaket skade på kulturminner i reguleringssonen. Det er kontinuerlig utvasking og erosjon av kulturminner som følge av bølger og isskuring som er hovedproblemet.

Figur 1 Kart som viser midtre del av Mjøsvatn før reguleringen. Kart: Lt. Lowzow 1894.

4. Kulturhistorisk oversikt og faglige prioriteringer

Det eksisterer et omfattende arkeologisk kildemateriale som er kommet til på bakgrunn av registreringer og undersøkelser foretatt i området. Spesielt fra begynnelsen av 1960-tallet og frem til slutten av 80-tallet ble det utført mange feltundersøkelser med fokus på jernvinna i jernalder og middelalder. Det er imidlertid også påvist funn fra steinalder ved flere tilfeller. Det vises til prosjektplanen for utfyllende beskrivelser av arkeologiske undersøkelser og resultater.

4.1 Kort arkeologisk kunnskapsstatus om jernvinna

Det er registrert og undersøkt et høyt antall kulturminner i reguleringssonen langs Mjøsvatn. De aller fleste kulturminnene kan knyttes til jernproduksjon i periodene jernalder og middelalder. Hovedparten av kunnskapen om området kan tilskrives arkeolog Irmelin Martens mangeårige innsats hvis resultater er sammenfattet i flere artikler og publikasjoner (bl.a. Martens 1988).

Tidsrammen for jernutvinning på Møsstrand er antatt å strekke seg fra ca. 550 til 1350 e.Kr., med den mest intensive perioden fra 950-1150 e.Kr. Funnmaterialet fra jernfremstillingsplassene er stort. Det dreier seg blant annet om hellegryter, leirovner (sjaktovner), slagghauger, blestertufter, kullgroper og hustufter. Materialet består av så vel åpne anlegg som anlegg i tufter (blestertufter). De tidligste jernvinneplassene var åpne, dvs. at de lå i åpent terreng uten overbygg. I den mest intensive fasen, som startet i vikingtiden, ble det bygd hus på jernvinneplassene. Dette kunne være initiert av klimaforholdene, ønske om å forlenge arbeidssesongen, behov for husvære for ekstra mannskap i sesongen eller at en fikk en fastere organisering. Tuftene kan være enkle med ett rom, eller de kan ha to eller tre rom. Narmo (2000:153) står for en alminnelig oppfatning når han antar at jernvinneanleggene ikke var permanente bosteder for hele familier, men bare som oppholdssteder under arbeidet. "Boligdelene" på anleggene er små, og det er vel helst grunn til å tenke seg dem som temporære bosteder under blestringen. Når det gjelder hustufter kan folkevandringstufta på Mogen innerst i nordgreina nevnes, i tillegg til er det gravd ut to middelaldertufter på Hovden og Hjasaland (Martens 1988:18, 84 og 114).

Martens mener at jernvinna har vært drevet av den lokale befolkningen som ledd i gårds- og stølsdrift helt fra begynnelsen, og at man gjennom satsing på flere næringer har kunnet skaffe seg et økonomisk overskudd som muliggjorde handel (Martens 1988:122ff). Teorien er at jernet ble produsert på Møsstrand, men ble handlet som råjern som ble videre bearbeidet til barrer og redskaper i dalbygdene (Martens 1988: 134). Dette forutsetter at det må ha foregått en organisert transport ut av området. Kommunikasjonen med omlandet skjedde trolig via ferdsselsveien til Rjukan, Åmotsdal og Rauland, og langs slepene til Vestlandet.

Det er arbeidet lite med kommunikasjon og transport knyttet til jernproduksjonen ved Møsvatn (Indrelid 2009:126). Arkeologiske undersøkelser av kulturminner tilknyttet transportveier kan belyse sider ved jernproduksjonen som tidligere ikke er kjent. Kjetil Loftsgarden (2011:63-64) hevder at frakt av råstoff med fordel kunne gjøres med slede på vinteren. Samtidig er Møsvatn en del av et større transportsystem på elver og vann, og betydelige mengder funn av jernnagler på jernvinneanleggene viser at båter har vært et kjent transportmiddel i Møsvatn i jernalder og middelalder (Martens 1988:107, 180).

4. 2 Problemstillinger og prioriteringer

Årets arkeologiske undersøkelser i Møsvatn har til hensikt å kartlegge kulturminner som kan bidra med ny kunnskap og belyse problemstillingene i prosjektet. Det er en overordnet målsetting i prosjektet å fremskaffe kunnskap om jernvinnas teknologiske utvikling, organisering og samfunnsøkonomiske betydning i jernalder og middelalder. Dette innebærer organisering der studier av nettverk og kommunikasjon inngår (jfr. prosjektplan, Larsen 2009, Nymoen 2010, Resi 1987, Rundberget 2013). Samtidig skal resultatene fra registreringen danne et grunnlag for utvelgelse av hvilke kulturminner som bør prioriteres for arkeologisk utgravning. Vi vet at kulturminnene i reguleringssonen langs Møsvatn generelt er dårlig bevart, som en følge av erosjon, og det vil derfor være sentralt å finne representative objekter med god bevaringsgrad og kunnskapspotensial.

NMMs prioritet i 2016 var knyttet til følgende temaer:

1) Kartlegging av kulturminner i de nederste delene av reguleringssonen

Jernvinneplassenes geografiske spredning og lokalisering inngår som en del av kartleggingen. Det har ikke tidligere vært mulig å prioritere og undersøke de nederste delene av reguleringssonen etter anleggstyper som har vært strandbunde. En vanlig oppfatning er at anlegg (hellegryter) fra den tidligste fasen ligger ned mot opprinnelig strandlinje, mens de senere anleggene ligger høyere oppe. Det er derfor av betydning at NMM kartlegger områdene mellom kote 900-910 for å påvise hittil ukjente kulturminner som kan bidra til å avklare dette. Ulike anleggstyper funnet langs opprinnelig strandlinje kan også ha bedre bevaringsgrad, og kan bidra til å besvare spørsmålene knyttet til teknologisk utvikling og kronologi.

2) Kommunikasjon og organisering

Med utgangspunkt i at det har vært en overskuddsproduksjon, slik Martens (1988) påstår, er kommunikasjon en sentral problemstilling. Tidligere registreringer har ikke hatt fokus på båtrelaterte kulturminner, dvs. båtstøer, båttopptrekk, naust og brygger. Det finnes derfor begrenset kunnskap om ferdsel og transport, både mellom jernvinnas ulike elementer, forholdet mellom bosetning og jernvinneplasser, og for varetransport i Møsvatn. Prosjektet åpner som nevnt for å utdype viktige problemstillinger knyttet til selve jernfremstillingsprosessen og organiseringen av denne:

- Kan man spore jernets vei ut av området?
- Hvilken rolle har båten hatt i transportmønsteret i forbindelse med jernvinna i Møsvatn?

I den sammenheng var det blant annet viktig å undersøke om jernproduksjonsanleggene og båtrelaterte kulturminner ligger i nær relasjon til hverandre, og om denne relasjonen ev. er tydeligere ved de strandbunde anleggene fra fase 1. Videre vil kartlegging av båtrelaterte kulturminner ved sannsynlige knutepunkter eller omlastningssteder i landskapet kunne gi kunnskap om transportsystemer for jern.

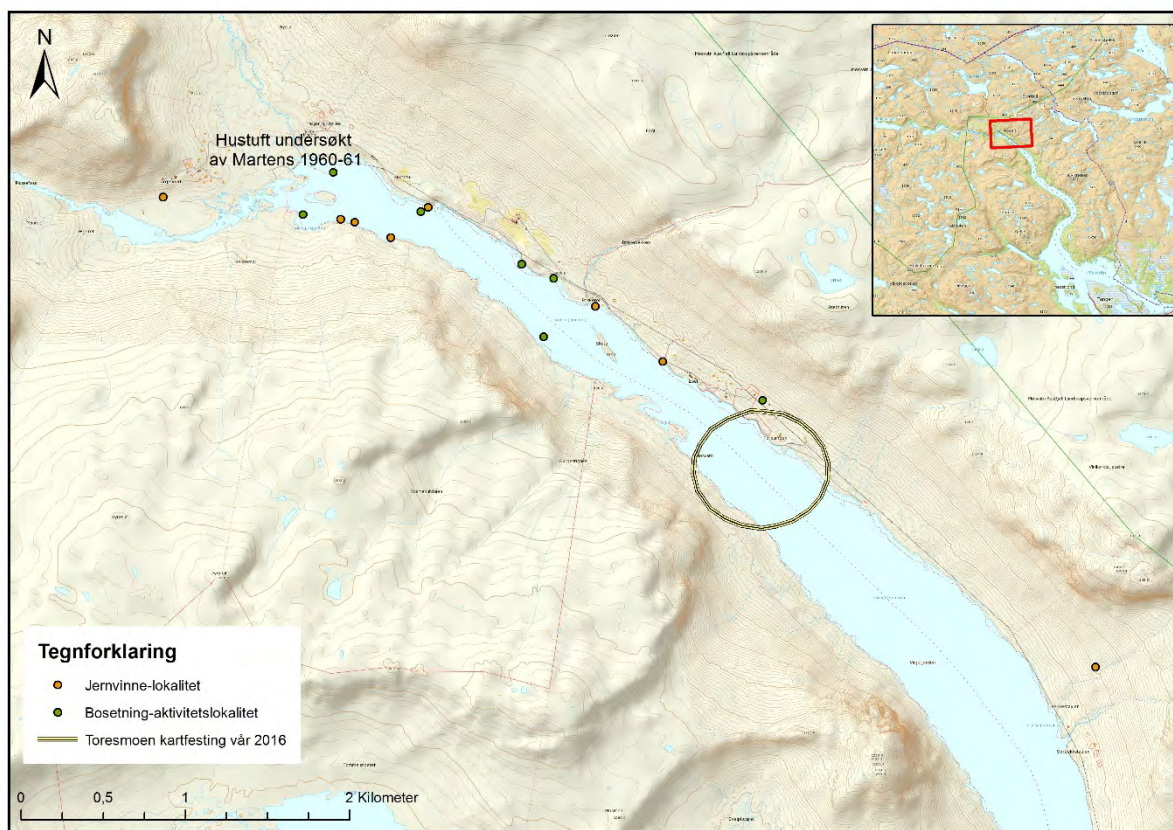
4.3 Toresmoen – en mulig handelsplass?

Under forberedelsene til årets feltarbeid ble prosjektgruppa for Møsvatn klar over indikasjoner på en mulig slakteplass/markeds plass i den indre delen av innsjøens nordgrein. Vi var ikke klar over dette stedet under utformingen av prosjektbeskrivelsen, derfor skal den viktigste bakgrunnsinformasjonen presenteres i det følgende. Opplysningene stammer i stor grad fra arkeolog og stipendiat ved UiB, Kjetil Loftsgarden. Loftsgarden har jobbet mye med tematikken vareutveksling i fjellområdene rundt Hardangervidda, med utgangspunkt i jern og jakt-/fangstprodukter.

Irmelin Martens foretok som tidligere nevnt utgravninger av et større hus på Mogen i 1960-61. Huset dateres til ca. 550-600 e.Kr., og funnmaterialet besto særlig av reinsdyrbein (Martens 1973). I bygdeboka for Vinje og Rauland skriver Rikard Berge (1940:50) om arkeologiske funn og muntlige tradisjoner/sagn ved både Mogen og på et sted kalt Toresmoen. Bygdeboka referer bl.a. til funn av et beinlag på Toresmoen: «Laget var vidt som eit stogegolv og paa lag ei fjordungaln tykt; no ligg det djupt i vatnet. Kvart einaste bein var broti» (Berge 1940:50). Det ble også funnet ei jernpil (C33104-a) og et bryne i den samme beinhaugen.

Ved siden av disse funnene skriver bygdebokforfatteren at det opprinnelig har stått en kirke på Toresmoen, som het Vini- eller Viningskyrkja, og at før kirka sto det hov på stedet (Berge 1940:50).

På Møsstrand vet man at det stod markeds plasser på ulike steder i løpet av 17- og 1800-tallet. Det er også et sagn om en markeds plass innerst i Møsvatn (Loftsgarden pers med.). Lokalkjente hevder at fortsatt i dag skal restene etter kirka være synlig på ekstremt lavvann. Siste gang det har skjedd skal være i 1997 (Odd Lien/Svein Poulsson, pers med.).

Figur 2 Kart som viser kjente kulturminner (Askeladden) og antatt posisjon for Toresmoen (Loftsgarden, pers med.) før undersøkelsene i 2016. Toresmoen skal ha vært en markeds plass i eldre tid, og diverse opplysninger om både tufter, arkeologiske gjenstandsfunn og kulturlag var kjent fra før reguleringen. Kart: NMM/Elling Utvik Wammer.

Med dette bakteppet ble det underveis i prosjektet besluttet at man skulle starte en registrering av kulturminner og landskap rundt Toresmoen. Det fantes ingen nøyaktig kartfesting av de strukturene som Rikard Berge omtaler, ettersom store deler av Modalen fylles med vann tidlig i året. Av samme årsak var undervannsarkeologiske metoder nødvendig. Målet var i første omgang å gjenfinne kirkeruinene, som utgangspunkt for en videre registrering.

5. Registreringens forløp og observasjoner under veis

NMM gjennomførte arkeologiske undersøkelser i løpet av to feltperioder i mai-juni og august. I henhold til prosjektplanen skulle NMM gjøre kartlegginger i de nedre delene av reguleringssonen til fots eller ved snorkling. Ut fra vannstandsforhold og sen isgang i fjellet er det generelt sjelden arkeologer får tilgang til arealer rundt opprinnelig strandlinje til fots i regulerte vann.

I Møsvatn antok vi likevel at det ville være mulig å gjøre søk relativt langt ned i reguleringssonen mot slutten av mai og begynnelsen av juni. Denne første fasen av feltundersøkelsen ble utført i tett

samarbeid med de andre institusjonene. Det skulle vise seg at vannstanden allerede i uke 22 hadde nådd 913 moh. Det innebar at potensiale for å finne kulturminner nær opprinnelig strandlinje (902 moh.) til fots eller ved snorkling var liten. Den planlagte feltaktiviteten måtte derfor justeres i løpet av feltsesongen. For å tilpasse seg vannstandsforholdene valgte NMM å avslutte feltarbeidet i mai-juni tidligere enn planlagt, og i stedet omprioritere til sonarkjøring og dykking på sensommeren. Ettersom det ikke er gjort arkeologiske undersøkelser under vann i Møsvatn tidligere gav sonarkjøringen og dykkingen et viktig grunnlag for planleggingen av feltsesongen i 2017.

NMM disponerte båt med motor til bruk på Møsvatn i begge feltperiodene. Båten gjorde det mulig å transportere feltmannskap og utstyr over store avstander, og gav tilgang til områder som vanskelig kan nås til fots. Det var også nødvendig med båt i forbindelse med sonarkjøring og dykking. Det er imidlertid ikke ufarlig å bruke båt på vassdraget siden det hyppig forekommer grunner og skjær som ikke er synlig på overflaten. Under gjennomføringen av feltarbeidet ble det derfor fokusert på HMS om bord i båt.

5.1. Feltperiode mai-juni

Den første undersøkelsesfasen var som nevnt påvirket av den raske hevingen av vannstanden i mai og juni. Ukene før undersøkelsen var fremdeles store arealer i reguleringssonen dekket med snø og is, og det lå isflak på vannet. Kraftig snøsmelting i kombinasjon med store nedbørsmengder resulterte i raskt stigning av vannstanden mens feltarbeidet pågikk (Figur 3).

Figur 3 Reguleringssonen var i enkelte områder dekket av snø og is. Foto: NMM/Marja-Liisa Petrelius Grue.

Fra NMM ble det benyttet tre arbeidsdager for to personer til overflateregistrering. Registreringen ble i hovedsak utført fra båt med ilandstigning og søk på land i utvalgte områder med potensial for funn. Det ble gjort overflatesøk og snorklet i vannkanten ved Varland, Mellomøyi-Skipdrett, Varmvoll-Laksåi og Kråmøyi-Draghøgøyi (Figur 4). Dette er områder som ble ansett som relevant for prosjektets prioriteringer og problemstillinger, enten fordi det var registrert jernvinneanlegg der høyere opp i reguleringssonen eller de kunne være mulige ferdselsknutepunkter i landskapet.

Figur 4 Kartet viser hvilke områder som ble registrert på lav vannstand i mai-juni. Kart: NMM/Elling Utvik Wammer.

Påviste kulturminner ble dokumentert ved hjelp av foto og enkel oppmåling. I tillegg ble de kartfestet med en håndholdt GPS.

Varland

Det var kjent at det tidligere var registrert jernfremstillingsanlegg i området rundt båthavna på Varland. Under en kort registrering nord for båthavna ble det funnet en konsentrasjon med slagg (Figur 5). Flere av klumpene var relativt store og av renneslagg.

Figur 5 Funn av slagg (id 226124) nord for båthavna på Varland. Foto: NMM/ Marja-Liisa Petrelius Grue.

Mellomøyi - Skipdrettøyi

Det ble registrert langs hele østsiden av øya Mellomøyi. Mellomøyi ligger rett vest for Tangen, og var før reguleringen en del av halvøya Kråmøyi. Det ble gått til fots langs strandkanten, men også snorklet og brukt vannkikkert. Langs østsiden av øya var terrenget i reguleringssonen variert. For det meste var grunnen svært utvasket og steinete. Enkelte steder lå det imidlertid tykke lag med torvavsetninger over steinene, særlig i bukter og mindre viker. Rundt nordenden av Mellomøyi er terrenget bratt, og dette strekket ble derfor ikke undersøkt grundig.

At terrenget i reguleringssonen på denne siden av øya er så utvasket vanskeliggjorde identifikasjon av kulturminner. På grunn av mye nedbør og snøsmelting rant det også mye vann ned i reguleringssonen fra små bekkefar o.l. som stedvis gjorde det relativt vanskelig å observere strukturer. Om lag midtveis på østsiden ble det likevel funnet en tuft (Figur 6).

Figur 6 Tufta (id 226123) funnet på østsiden av Mellomøyi. Foto: NMM/ Marja-Liisa Petrelius Grue.

Tufta (id 226123) hadde rektangulær form, og er orientert nord-sør. Utvendig måler tufta 6,8 meter i lengden og 5,3 meter i bredden. Stein fra veggene har rast både inn i tufta og utover, og målene er dermed omtrentlige. Det ble anvendt metalldetektor i området rundt tufta for å påvise jernforekomster. Det ble kun oppdaget noen mindre mengder slagg inntil den nordre kortveggen og i et lite område nord-vest for tufta. Innvendig er tufta fylt med sand og jord (ca. 20 cm dypt lag), trolig akkumulert i forbindelse med heving og senkning av vannstanden.

Mye snø og is hindret en tilfredsstillende registrering av nordøstre strand på Mellomøyi. Det var også planlagt å søke ved Skipdrettøyi, da det erfaringsmessig er vanlig å finne arkeologiske kulturminner i form av anløpsplasser, båtstøer o.l. ved slike eid-steder. Da vannstanden hadde økt mye de siste dagene ble det antatt at spor etter båtbruk ville ligge mer enn tre meter under vann. Det ble gjort forsøk på å snorkle over utvalgte grunnere partier, men det var ikke mulig å påvise kulturminner.

Varnevoll - Laksåi

Den påfølgende dagen ble det kjørt båt forbi Mellomøyi og Hovden, til Varmevoll. Varmevoll ligger på vestsiden av Hamrefjorden, nord for utløpet av elva Skinåi som renner ut fra Skinvatnet. I området ved Varmevoll var det ikke tidligere registrert kulturminner i reguleringssonen. Registreringen ble utført i løpet av en dag, og i samarbeid med Frode Svendsen fra TFK og Mikael A. Bjerkestrand fra KHM.

Terrenget i reguleringssonen på Varmevoll og Hamaren er slakt hellende ned mot vannet. Den opprinnelige grunnen er erodert bort, og i dag består den hovedsakelig av stein. Men også her er det partier med tykke torvavsetninger på rundt 0,5 meter. Disse forholdene bidro til å vanskeliggjøre registrering av kulturminner. Det ble observert flere lange rekker/moloer av stein og båtslipper som må ha tilhørt gårdene på stedet. Ingen av steinrekkene ble ansett for å ha være anlagt før reguleringen av Møsvatn. I dette området av Møsvatn fikk reguleringen store konsekvenser da flere gårder her ble neddemmet, og derfor måtte flyttes høyere opp i lia.

Omtrent 150 meter sør for et nedlagt gårdsanlegg på Hamaren ble det funnet en del slaggg. Slagget lå spredt innenfor et avgrenset sirkulært område (ca. 27 meter diameter), og var av typen renneslagg (id 221176). Det ble funnet en naustkonstruksjon av stein i nærheten av det nedlagte gårdsanlegget (Figur 7). Naustet har trolig vært i bruk da gården ble drevet, og anses bl.a. derfor for å være fra nyere tid.

Figur 7 Naust fra nyere tid ved Hamaren (ikke innlagt i Askeladden). Foto: NMM/Marja-Liisa Petrelius Grue.

Videre ble områder ved og sør for utløpet av Skinåi registrert. Her ble det observert et ryddet strandparti som ville være velegnet som landingsplasser for båter, men ettersom vannstanden var såpass høy er det vanskelig å vurdere om stedet var anvendelig også i tidsperioder før reguleringen. Rett utenfor utløpet av Skinåi ved Tormodsmogen ble det funnet noen få slagggklumper (id 221175). Klumpene var renneslagg som lå spredt rundt innenfor et areal på 6 x 3,5 meter (Figur 8).

Figur 8 Mindre konsentrasjon med slagg (id 221175) funnet ved løpet av Skinåi nær Tormodsmogen. Foto: NMM/Marja-Liisa Petrelius Grue.

Terrenget i reguleringssonen langs Driftsnutane er såpass bratt at potensialet for funn av kulturminner her ble ansett som lavt.

Avslutningsvis denne dagen ble det registrert i reguleringssonen ved utløpet av Laksåi. På sørøst siden av bukta ble det påvist mange store slaggklumper i en konsentrasjon på ca. 2,5 x 3 meter på om lag 0,5 meter vannndybde (id 226125) (Figur 9). Det ble gjort grundige søk med vannkikkert, men ikke funnet andre spor etter jernvinne eller andre kulturminner på stedet.

Kråmøyi - Draghaugøyi

Den siste dagen i felt ble det registrert i sør på østsiden av Kråmøyi og på vestsiden av Draghaugøyi. Registreringen ble gjort med vannkikkert fra båt eller til fots. Sikten var relativt god, noe som gjorde det mulig å anvende kikkert fra overflaten og ned til ca. 3 meters dybde. Det var imidlertid en del vind denne dagen, som medfører at det er vanskeligere å manøvrere båten. I reguleringssonen var det som i de fleste områder enten svært erodert og mye stein, eller tykke avsetninger med torv. Da båtrelaterte kulturminner lå for dypt til å bli oppdaget med vannkikkert ble det fokusert på å finne spor etter jernvinna. Det ble funnet spredte forekomster av slagg, hvorav en mindre konsentrasjon ble målt inn (id 226126).

Figur 9 Konsentrasjon av slagg (id 226125) funnet med vannkikkert på ca. 0,5 meters dybde ved utløpet av Laksåi. Foto: NMM/Marja-Liisa Petrelius Grue.

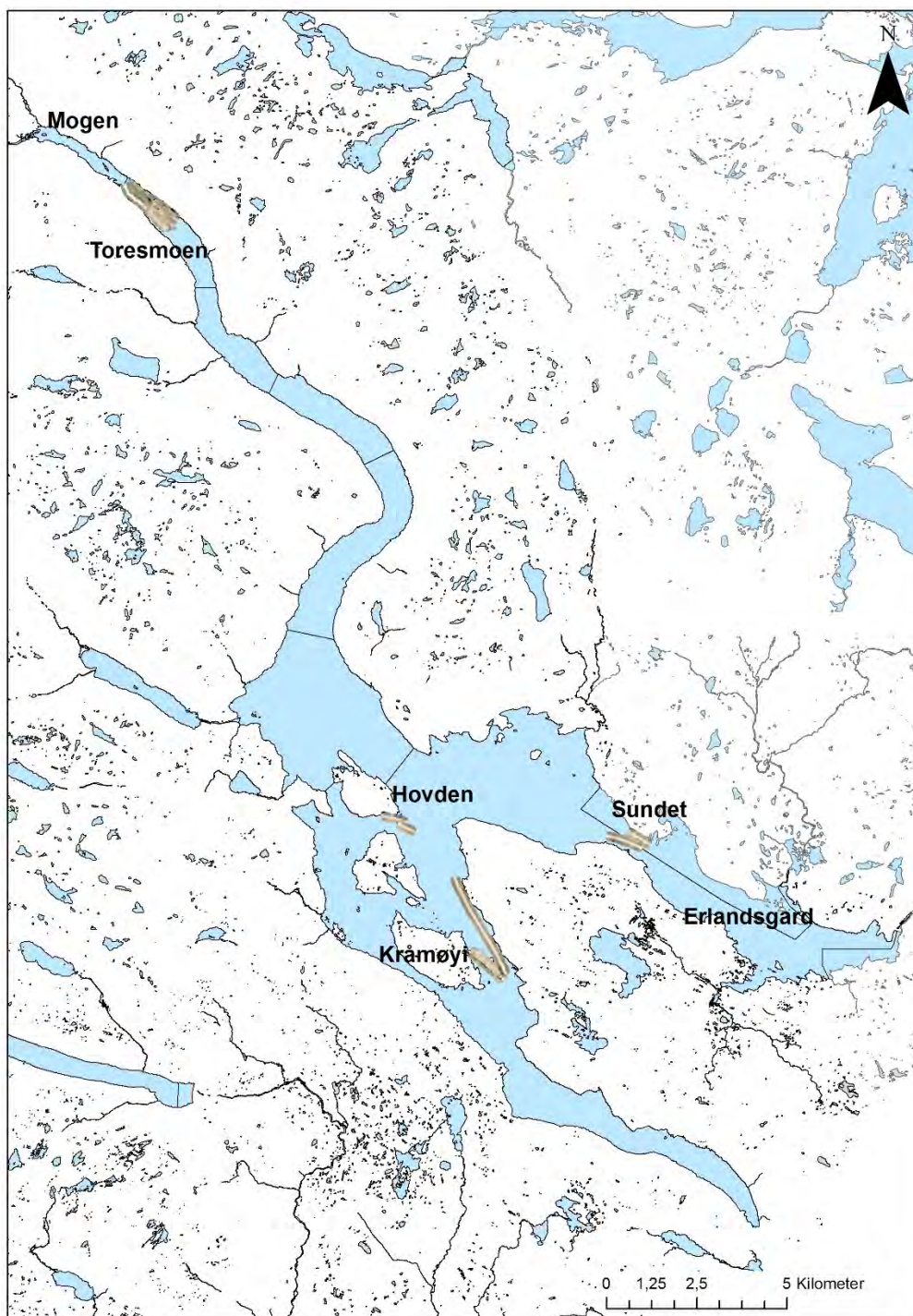
5.2. Feltperiode august, sonarkjøring og dykking

Sonarundersøkelser fungerer generelt best i områder der vanddybden er minimum to meter. På grunnere vann vil refleksjoner og skygger fra f.eks. store stein bidra til at sonogrammene blir vanskelig å tolke. Sonarundersøkelsen ble derfor gjennomført på sensommeren ved HRV for å optimalisere kvaliteten på sonogrammene, og for å dekke et så stort område som mulig. Kjennskapen til kulturminner i de nederste delene av reguleringssonen langs den opprinnelige strandsonen er mangelfull i Møsvatn. Kartlegging med sidesøkende sonar viste seg å være en effektiv måte å få oversikt over større og dypere liggende områder.

Sonar- og dykkeundersøkelsen i Møsvatn ble gjennomført i løpet av fem arbeidsdager i felt. I fellesskap med KHM og TFK hadde vi blitt enige om å prioritere sonarkjøring og dykking i følgende områder; Mogen, Toresmoen, sørenden av Kråmøyi og begge fastlandssidene, Sundet, Erlandsgård og Hovden (Figur 10). Samtlige av disse områdene hadde potensial for funn av ulike og relevante kulturminner for prosjektets problemstillinger. KHM/TFK hadde vært i deler av disse områdene tidligere, men det var NMMs oppgave å sjekke de nederste delene av reguleringssonen som ligger under vann.

De to første dagene av undersøkelsen var det så mye vind og høye bølger at det ikke ble ansett som forsvarlig å kjøre båt over store strekninger. Siden feltarbeidet derfor ble mindre effektivt enn forutsett

fikk ikke NMM gjennomført sonarundersøkelser ved Mogen eller Erlandsgård. Det ble heller ikke anledning til å dykke på sonaranomalier ved Kråmøyi, Sundet og Hovden.

Figur 10 Kartet viser områder i Møsvatn som ble kartlagt med sonar. Kart: NMM/ Morten Reitan og Elling Utvik Wammer.

Totalt ble det gjennomført syv dykk, hvorav fem av dem var på sonaranomalier fra Toresmoen (Figur 11). De to andre dykkene ble gjennomført på Nystualbukti sør for Haug på Varland. Dykkingen i Nystualbukti ble gjort en dag da det ikke var mulig å anvende båt på grunn av sterk vind, og fordi det er funnet flere jernvinneanlegg på stedet. Toresmoen var aktuell for sonar- og dykkeundersøkelser av

flere årsaker. På bakgrunn av sagn og historiske kilder ble området prioritert for sonarundersøkelser. Vi hadde begrenset kunnskap om området fra før, og det var gjort få funn her. Reguleringssonen er også vanskelig tilgjengelig fordi vannstanden heves raskt til HRV samtidig som det ligger snø og is i denne delen av magasinet.

Figur 11 Dykking på sonaranomalier på Toresmoen. Foto: NMM/Elling Utvik Wammer.

Hevingen av vannstanden i Møsvatn med 16m gjør at (kultur)landskapet i Vinjefjorden/Mogenområdet er vanskelig å forstå ved første øyekast. Parallelt med feltundersøkelsene foretok vi derfor samtaler med flere lokalkjente personer i området, for bl.a. å få nærmere klarhet i hva folk hadde sett av kulturminner på lav vannstand og hvor. Notatene fra disse intervjuene er vedlagt rapporten (vedlegg 1). Informantene hadde få opplysninger om kjente kulturminner. Samlet sett ga likevel de innsamlete opplysningene oss inntrykk av at den opprinnelige Toresmogen kan ha vært et sentralt sted i Møsvatns transportlandskap.

I et slikt perspektiv kunne Toresmogen være en potensiell nøkkellokalitet for prosjektet. Kartleggingen på Toresmoen tok først utgangspunkt i den opprinnelige stedsangivelsen for markedsplassen (jf. Figur 2). På bakgrunn anvisning gitt fra Lien og Poulsson ble søksområdet utvidet mot øst.

6. Oppsummering av resultater og kunnskapspotensial

Den planlagte feltaktiviteten måtte justeres noe i løpet av feltsesongen, hovedsakelig som en følge av værforholdene i fjellet og vannstands nivået i magasinet. Det var ikke behov for å endre de faglige prioriteringene.

6.1 Funn fra kartlegging til fots i reguleringssonen

Under overflateregistreringen i reguleringssonen ble det funnet 6 strukturer som anses for å være automatisk fredete kulturminner. Av disse er det en rektangulær tuft (id 226123) og fem konsentrasjoner med slagg (id 226124, 221176, 221175, 226125 og 226126). I tillegg til de automatisk fredete kulturminnene ble det funnet en steinmur og et naust fra nyere tid. Kulturminnene er presentert i strukturlisten nedenfor (Tabell 1). Det er uklart hvilken tidsperiode slaggkonsentrasjonene og tuften tilhører, men de faller innenfor tidsrammen for jernutvinning fra ca. 550 til 1350 e.Kr.

Tabell 1 Oppsummering registrerte kulturminner i reguleringssonen på lav vannstand i mai-juni.

A-id.	NMM Funn nr.	Felt nr.	Sted	Type	Beskrivelse	Dato
226123	08340003	NMMK 1	Mellomøyi	Tuft	Rektangulær tuft. Vegger av stein. Funnet i reguleringssonen ca. 145 meter fra HRV. Mål innvendig: 1 4,3 m, b 2,5 m. Mål utvendig: 1 6,8 m, b 5,3 m.	31.05.16
226124	08340004	NMMK 2	Varland	Slagg	Konsentrasjon av slagg i et område rett nord for båthavna på Varland. Mange relativt store klumper. Funnet i reguleringssonen om lag 50 m fra HRV.	01.06.16
-	-	NMMK 3	Varmvoll	Steinmur	Funnet i reguleringssonen. Avskrevet som moderne	01.06.16
-	-	NMMK 4	Varmvoll	Naustuft	Funnet i reguleringssonen. Avskrevet som moderne	01.06.16
221176 (Lagt inn av TFK)	08340005	NMMK 5	Hamaren	Slagg	Konsentrasjon med renneslagg. Sør for gården Hamaren. Funnet i reguleringssonen ca. 130 m fra HRV.	01.06.16
221175 (Lagt inn av TFK)	08340006	NMMK 6	Tormodsmogen	Slagg	Mindre konsentrasjon med slagg. Øst for Tormodsmogen, ved utløpet til Skinåi. Funnet i reguleringssonen, ca. 210 m fra HRV.	01.06.16
226125	08340007	NMMK 8	Laksastaulen	Slagg	Stor konsentrasjon med klumper av renneslagg med varierende størrelse. Nordøst for utløpet av Laksåi. Funnet 2,5 m under vann i reguleringssonen, ca. 211 m fra HRV.	01.06.16
226126	08340008	NMMK 9	Draghaugøyi	Slagg	Konsentrasjon av slagg. Sørøst for den minste av Draghaugøyi. Funnet i reguleringssonen, ca. 299 m fra HRV på Varland.	01.06.16

6.2. Funn fra sonarundersøkelser og dykking

De sonardataene som ble samlet inn i de søndre delene av Møsvatn ble overfladisk gjennomgått i felt, men ga ikke like klare anomalier eller sterke indikasjoner på funn slik som på Toresmogen. Ut fra de observasjonene som var gjort i mai-juni tolket vi dette som et resultat av dårlige bevaringsforhold i reguleringssonen. Vi valgte derfor å prioritere dykking i Toresmo-området. I forbindelse med

etterarbeidet er det gjort en grundigere gjennomgang av sonardata fra den søndre delen også. Dette har vist enkelte interessante steder, men ingen sikre kulturminner.

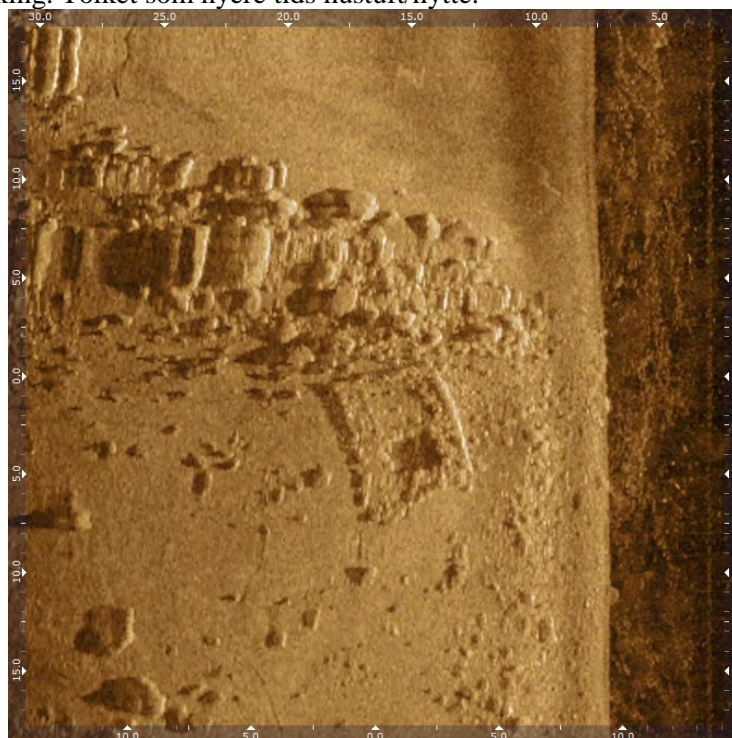
Under sonarundersøkelser og dykking på Toresmoen ble det funnet to nyere tufter og fire automatisk fredete kulturminner. De automatisk fredete kulturminnene var tre tufter, hvorav den ene er tolket som et mulig naust, og en kullgrop. Kulturminnene er summarisk presentert i strukturlisten (Tabell 2), og beskrevet i tekst og bilder nedenfor. På grunn av tidspress ble det ikke anledning til å undersøke og dokumentere kulturminnene bortsett fra å fotografere og beskrive dem. Det ble heller ikke tatt ut dateringsprøver, og funnene kan derfor foreløpig kun dateres til perioden fra ca. 550 til 1350 e.Kr. På bakgrunn av sonardata og dykking kan vi likevel si at de påviste kulturminnene er faglig svært interessante for prosjektet.

Tabell 2 Oppsummering registrerte kulturminner ved Toresmoen.

A-id.	NMM funn nr.	Felt nr.	Type	Sted	Dykkedato
-	08340009	160808_23	Tuft	Toresmoen	11.08.2016
-	08340010	160808_24	Tuft	Toresmoen	11.08.2016
226127	08340011	160808_41	Tuft	Toresmoen	11.08.2016
226128	08340012	160811_6	Kullgrop	Toresmoen	11.08.2016
226129	08340013	160811_7	Tuft, naust?	Toresmoen	11.08.2016
226131	08340014	160811_12	Tuft	Toresmoen	11.08.2016

Beskrivelse av tuft, NMM funn nr. 08340009

Rektangulær form, fundament for bygning. Steinsatt nedgravning i en ende, antakelig jordkjeller. Undersøkt ved dykking. Tolket som nyere tids hustuft/hytte.

Figur 12 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, NMM funn nr. 08340009 (ikke lagt inn i Askeladden), ved Toresmoen.

Beskrivelse av tuft, NMM funn nr. 08340010

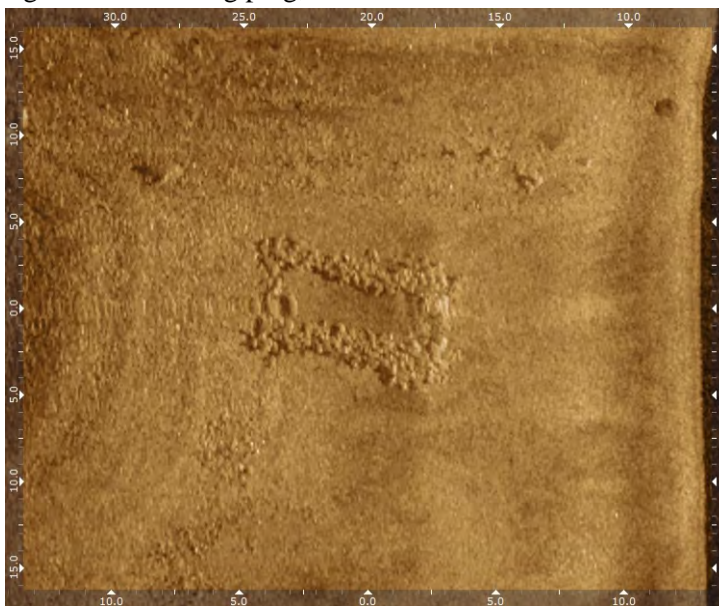
Rektangulær form, to rom. På grunn av nærheten til NMM funn nr. 08340009, sannsynlig sammenheng med denne. Tolket som nyere tids tuft.

Figur 13 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, NMM funn nr. 08340010 (ikke lagt inn i Askeladden), ved Toresmoen.

Beskrivelse av tuft, Askeladden id. 226127

Rektangulær form, ett-rom, store steiner. Orientert nordøst-sørvest. Fast skjellsandaktig bunn i området. Terrenget skrår rett opp i bakkant. Dybde u/vann: 7 m. Mål: utvendig ca. l: 7,5 m, b: 3 m. Undersøkt ved dykking. Alderdommelig preg, tolket som førreformatorisk.

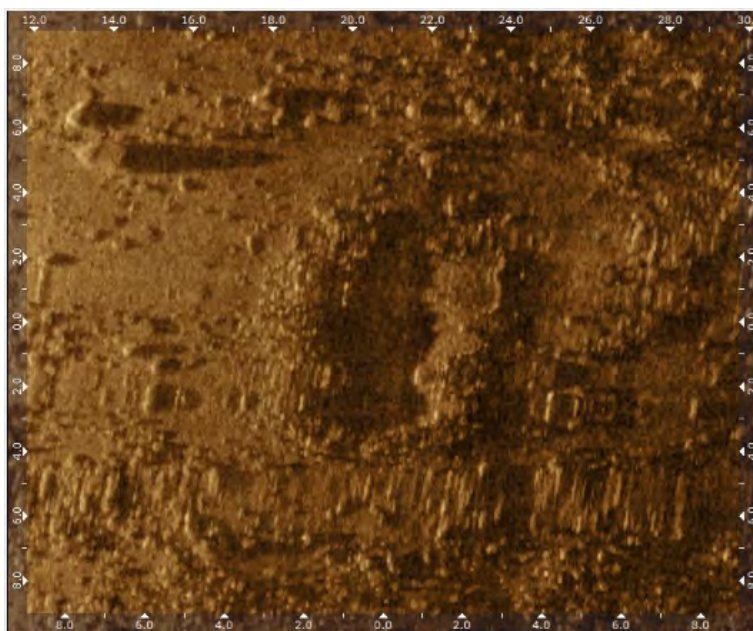
Figur 14 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, Askeladden id. 226127, ved Toresmoen.

Beskrivelse av kullgrop, Askeladden id 226128

Sirkulær grop omgitt av en ca. 1,5 meter bred voll/kant av stein. Funn av slagglans langs kanten.

Dybde u/vann: 8,1 m. Mål: diameter innvendig 2,5-3 m, ca. 1,5 m dyp. Vurdert som mulig fangstgrop.

Kan ha sammenheng med tuft og slagghaug, Askeladden id. 226131 (se nedenfor). Sannsynligvis førreformatorisk.

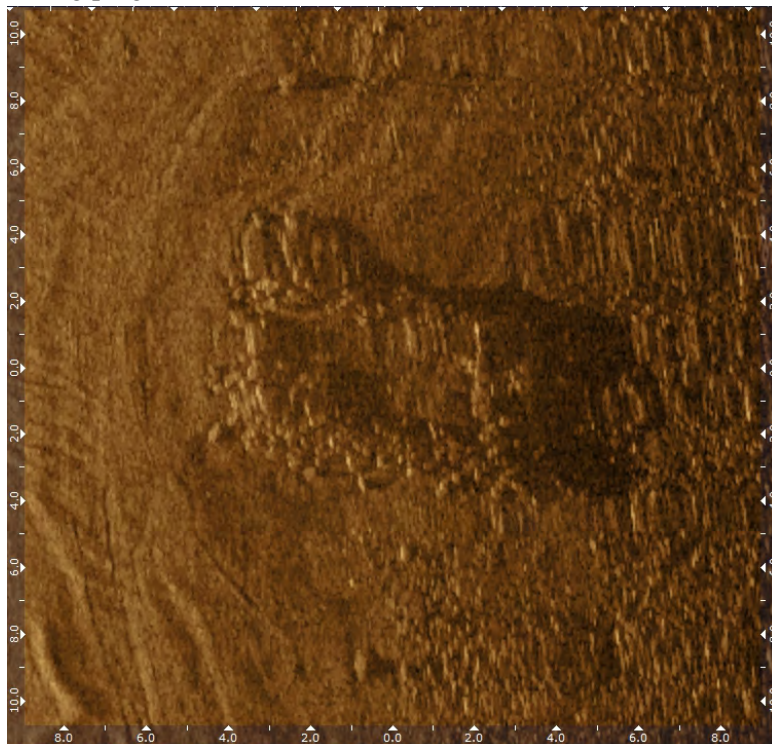
Figur 15 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, Askeladden id. 226128, ved Toresmoen.

Figur 16 Undervannsfoto av kullgrop, Askeladden id. 226128. Foto: NMM/Charlotte Melsom.

Beskrivelse av tuft, Askeladden id. 226129

Rektangulær form, ett rom, kraftige vegger. Orientert øst nordøst – vest sørvest. Ligger i en skråning med sand og grus bunn. Dybde u/vann: 6,5 m. Mål: utvendig ca. l: 6,5 m, b: 4 m. Undersøkt ved dykking. Alderdommelig preg, tolket som førreformatorisk.

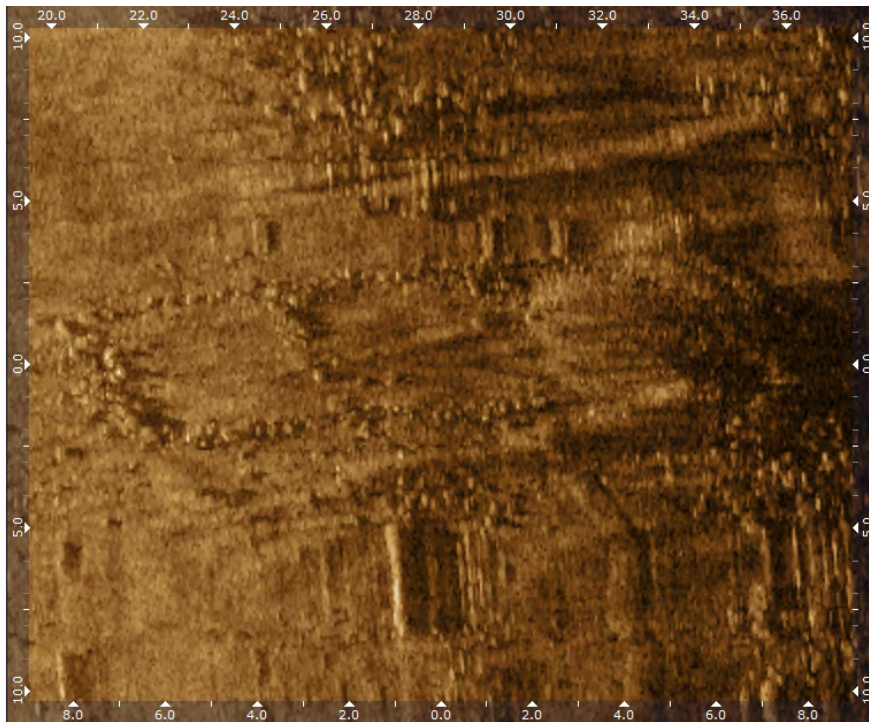
Figur 17 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, Askeladden id. 226129, ved Toresmoen.

Figur 18 Undervannsfoto av tuft, Askeladden id. 226129. Foto: NMM/Charlotte Melsom.

Beskrivelse av tuft med slagghaug, Askeladden id. 226131

Rektangulær, 2 rom. Stor slagghaug (ca. 7 m diameter) ved endevegg. Terrenget flatt, med skjellsandaktig bunn. Dybde u/vann: 9 m. Mål: utvendig ca. l: 11 m, b: 7 m. Tolket som sikker førreformatorisk.

Figur 19 Sonogram (ikke geografisk orientert) av tuft, Askeladden id. 226131, ved Toresmoen. Sirkulær slagghaug synlig på høyre side av tufta.

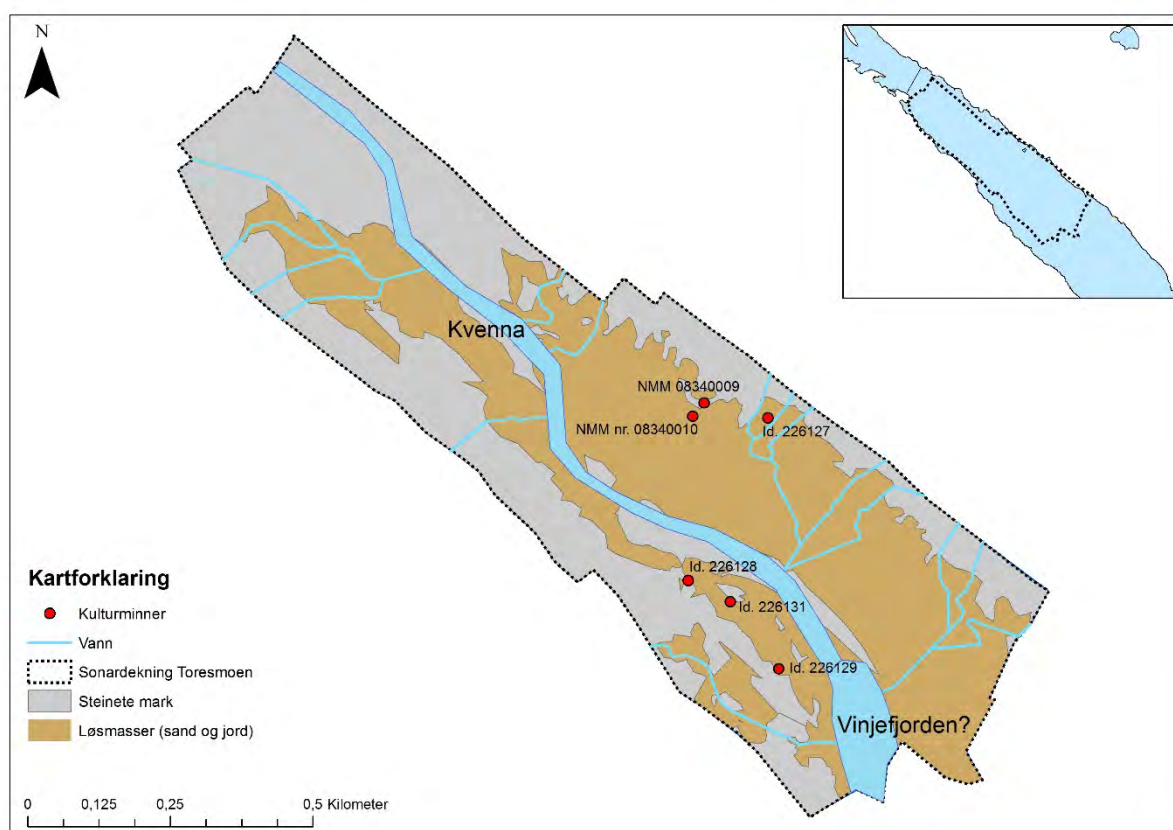
Figur 20 Undervannsfoto av tuft, Askeladden id. 226131. Foto: NMM/Charlotte Melsom.

Figur 21 Undervannsfoto av slagghaug utenfor tuft på Toresmoen, Askeladden id. 226131. Foto: NMM/Charlotte Melsom.
Innfelt: Funn av slag ved tufta. Foto: NMM/Elling Utvik Wammer.

Det ble også foretatt registrering av dybder med ekkolodd under sonarkjøringen. Disse dataene ga oss en grunnleggende forståelse av topografien (se vedlegg 2, kart nr. 1), men det ble ikke kjørt tett nok til at vi kan lage en detaljert modell av det opprinnelige landskapet. I forbindelse med feltplanleggingen hadde prosjektgruppa georeferert flere historiske kart, bl.a. fra 1856 og 1860. Disse kartene har relativt stor feilmargin. Sonardataene har derfor blitt tolket med målsetting om å kartfeste viktige landskapstrekk og grunnforhold. På kartvedlegg nr. 2 til rapporten har vi delt landskapet finkornete sedimenter, steinur og synlige bekker/elveleier.

Ved å kombinere dybde-dataene med grunnforholdene har vi kunnet lage et grovt kart over hvordan landskapet trolig har sett ut, og plassert kulturminnene i det samme kartet (Figur 22). Kartet viser det sannsynlige løpet til elven Kvenna og muligens innerste del av Vinjefjorden før reguleringen. På kartet er det også avmerket områder med et slettelignende landskap og steinete mark.

Figur 22 Kart som viser en samlet tolkning av landskapet basert på sonar- og ekkolodd-kartlegging, samt plassering av tufter, kullgrop og slagghaug i dette rekonstruerte landskapet. Kart: NMM/Elling Utvik Wammer.

Samlet analyse og tolkning av funn og terreng ved Toresmogen

Landskapet rundt Toresmogen ser ut til å ha bestått av store partier med steinete mark litt oppe i dalsidene, og i den vestre delen av det kartlagte arealet. Hvor mye av dette som skyldes utvasking/erosjon er usikkert. I bunnen av dalen renner elva Kvenna i slake svinger, med enkelte små bekkedar som kommer ned fra fjellene rundt. Det kan være enden av Vinjefjorden (Møsvatn) som ligger helt i den sør-østre avgrensningen av området. Dybde-dataene gir store rom for tolkning i dette området, og de georefererte 1800-tallskartene er skjelet til i tolkningen.

Langs elva er det mer finkornete masser i form av jord og sand. Særlig gjelder det på nordsiden av Kvenna. Den sør-østre delen av arealet har sannsynligvis ligget like over opprinnelig vannstand. Dalen skrår slakt oppover mot nord-vest, og noe brattere opp mot dalsidene. Like vest for fjordbunnen er det et høydedrag. Her ligger to tufter og en kullgrop (id. 226128, 226129 og 226131). Alle strukturene ligger omtrent 50m fra elva. Dette svekker hypotesen om at id. 226129 er et naust. De tre andre strukturene ligger relativt samlet i overgangen mellom det flate sletten og steinur, ca. 200-250m fra elva.

Det ser ut til at jernvinne-aktiviteten ved Toresmogen er samlet på sørsiden av elva. Det ble ikke funnet indikasjoner på jernframstilling ved de tre bygningene på nordsiden. På kart fra midten av 1800-tallet er det på nordsiden av elven inntegnet setre, og det kan være disse nyere tids bygningene vi har registrert fundamentene av (NMM funn nr. 08340009 og 08340010). Plasseringen av tuftene i utkanten av sletten kan peke mot at området mellom husene og vannet har vært brukt beitemark.

Etter tradisjonen skal det altså ha ligget en kirke og en markeds plass på Toresmogen. Det virker som en gjennomgående oppfatning at plasseringen av Toresmogen både er i nordenden av Møsvatnet og på nordsiden av Kvenna (Berge 1935). Navneleddet *-mogen*, eller *-mo* peker mot at plassen har vært ei vid slette (Berge 1935:65). Av kartet ovenfor (Figur 22) ser en at det ligger en større, slak slette nordvest for den antatte enden av vannet. Basert på disse opplysningene kan det altså se ut til at vi har funnet en sannsynlig lokalisering av Toresmogen, dermed kanskje også markeds plassen.

På den annen side finnes det et kart fra P.A. Munchs reise i 1842 og 1843, hvor terrenget ser relativt annerledes ut enn på kartene fra 1856 og -60. Her framgår det at det ligger et nes noe lenger sørøst enn det området vi kartla. Et slikt nes vil topografisk sett kunne være et naturlig landemerke, og et sannsynlig sted for anleggelse av en eventuell kirke. Dette neset ligger midt mellom de to fjellene Vestre- og Østre Viningskirka. Kartet kan dermed indikere at selve Toresmogen ligger utenfor det arealet vi kartla med sidesøkende sonar. Rikard Berge (1935:65) antar at fjellene har fått navn overført fra den opprinnelige kirken på Toresmoen, og at dette forutsetter nærhet mellom fjellene og kirkestedet. Dette støtter også at kirken (og dermed Toresmogen) kan ligge lenger sørøst enn vi så langt har kartlagt.

Figur 23 Kart fra P. A. Munchs reiseskildring (1842-1843)¹. Terrenggjengivelsen avviker kraftig fra de andre kartene fra før reguleringen. Alternativ lokalisering av Toresmogen markert med gul sirkel.

¹ Tilgjengelig digitalt på Nasjonalbiblioteket:

<http://www.nb.no/nbsok/nb/a5dd2b867ae75838714ef444500fa5e7.nbdigital?lang=no>

7. Vurdering av resultatene og konklusjon

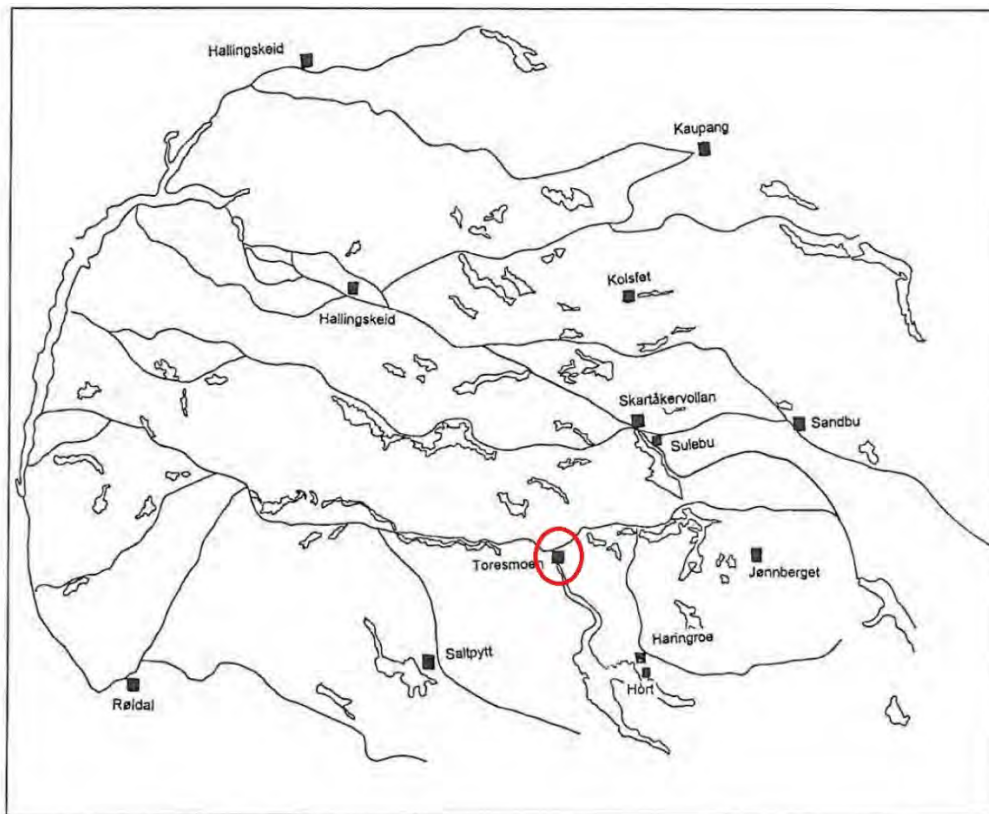
Det ble påvist enkelte kulturminner knyttet til jernvinnefremstilling under overflateregistreringen som ble gjennomført i overgangen mai-juni, deriblant konsentrasjoner med slagg og en tuft. De områdene som ble registrert var preget av utvasking/erosjon. Det var ikke mulig å registrere til fots i de nederste delene av reguleringssonen som planlagt iht. prosjektplanen. Basert på erfaringer fra årets sesong er det vanskelig å få tilgang til disse områdene fordi vannstanden rett etter snøsmeltingen vil ha steget for mye. Å besvare problemstillinger knyttet til jernvinnas spredning og lokalisering i de nederste delene av reguleringssonen (særlig forekomster av hellegrøter) vil ikke være mulig uten å dykke eller å anvende andre undervannsarkeologiske metoder.

Undersøkelsene ved Toresmogen i 2016 tok utgangspunkt i lokal anvisning av lokaliteten, men har ikke gitt funn av kulturminner som slår fast at det har vært kirke og/eller markeds plass her. Drøftingen i forrige kapittel viser imidlertid at selve Toresmogen trolig kan ligge lenger sørøst enn området som så langt er kartlagt.

Kirkeruinen ble ikke gjenfunnet, på tross av at bevaringsforholdene for kulturminner er relativt gode i området. Dette forhindrer likevel ikke at det kan ha stått en kirke i det området vi har kartlagt. Det er usikkert hvordan en kirke eventuelt har sett ut, og hvilke spor den har etterlatt. I bygdeboka nevnes også tilstedeværelsen av et hov, en kulturminnetype som ikke nødvendigvis avsetter massive spor i terrenget. Med de metodene som ble anvendt i 2016 er det svært tvilsomt om et slikt sted ville blitt oppdaget. Det bør også nevnes at det kan være snakk om en sagnkirke, for eksempel at det ruvende fjellet har fått navnet Vinjekirka, og at folk senere har satt det i sammenheng med tufter på Toresmogen (Kjetil Loftsgarden, pers med.).

Den lokale tradisjonen rundt markedet på Toresmogen er relativt utbredt, og hestemarkedet på 17-1800-tallet virker å være en historisk realitet (Taksdal 1973:78). Hvor langt tilbake i tid denne bruken av området går er imidlertid usikkert. Presten Hans Jacob Wille skriver i 1786 det alt skal ha vært et marked her alt på 1500-tallet (Wille 1786:60)². Han kaller det *Røldals marked*, et utsagn som har blitt tolket dithen at dette markedet senere ble flytta til Røldal (Roland 2001: 41). Lav synlighet kan være årsaken til at vi så langt ikke har kunnet påvise den nøyaktige lokaliseringen og utstrekningen av markeds plassen på Toresmogen. Det er en kjent sak at temporære markeds plasser kan være utfordrende å påvise arkeologisk, ettersom de gjerne har bestått av lette konstruksjoner (se for eksempel Martens 1988:130, Nymoene 2009).

² Tilgjengelig digitalt på Nasjonalbiblioteket:
<http://www.nb.no/nbsok/nb/876268e917da57652204575f6097fd57?index=1>

Figur 24 Oversikt over markedsplassene på og rundt Hardangervidda (Roland 2001:40). Toresmogen i nordgreina til Møsvatn er markert.

Et sagn sier at navnet Toresmoen kommer fra Tore Skolbø, som skal ha vært den første som dro til Vestlandet for å handle hester (Roland 2001:41). Rikard Berge nevner en annen mulighet, som er å knytte stavelsen til guden Tor (Berge 1935:65). Forfatteren setter dette navnet i en mulig relasjon til sagnet om hov. En tredje tolkning er at den første stavelsen i navnet kan knyttes til leddet *torg-*, som ved siden av kaupang, var vanlig på markedsplasser i vikingtid og middelalder (jf. bl.a. Martens 1988:133).

En hypotese om Toresmogen som markedsplass i jernalder/middelalder er etter vår mening interessant i relasjon til prosjektet «Fra myr til marked». Grunnlaget for en markedsplass her kan muligens finne støtte i en geografisk/topografisk vurdering: En del av jernet produsert i Telemark har sannsynligvis blitt fraktet vestover fra områdene rundt Møsvatn (f.eks. Loftgarden 2011:66). Toresmogen kan ha vært en knutepunkt for denne transporten, hvor mange veier møtes. Den søndre Nordmannsslepa (eller Haringslepa), som antas å ha røtter til forhistorisk tid, har en forgreining hit (Figur 24). På kart fra 1860-årene framgår det at det har vært veifar på begge sider av Møsvatns nordgrein. Opprinnelsen til markedsplassen kan muligens forklares på denne måten.

Tilstedeværelsen av en markedsplass i enden av vannet kan også forstås som en indikasjon på at deler av ferdsele og transporten i området har foregått med båt. Overgang sjø – land har i eldre tid vært en lokaliseringsfaktor for markedsplasser, nevnt av Martens (1988:134). Samtidig indikerer tradisjonsmaterialet på at båtens rolle i Møsvatn har hatt et relativt omfattende omfang (se også Nymoen 1992:21-22, Taksdal 2019:19).

Inntil det foreligger sikrere arkeologiske funn og mer omfattende kildegransking, er det for tidlig å konkludere omkring den historiske aktiviteten på Toresmogen. Både hva slags aktivitet som har foregått her i forskjellige tidsperioder, og markedets eventuelle betydning over tid er uavklarte spørsmål.

Siden stedet har såpass stort potensial for spennende og ny kunnskap i prosjektet, bør det prioriteres å gjøre et utvidet arbeid ved Toresmogen i fortsettelsen. Årets undersøkelser har vist at sidesøkende sonar gir svært gode resultater i området. Oppfølging med dykking er også verdifullt. Kjetil Loftsgarden m.fl. har søkt med metall søker på lignende steder på Vestlandet, bl.a. Hallingskeid i Ulvik og to lokaliteter i lærdalsfjellene. Der har de funnet mengder med hesteskosøm, hesteko, kniver og ildstål (Loftsgarden, pers. med.). Hvis Toresmogen har vært en markeds plass langt tilbake i tid, bør det altså være mulig å finne spor også her. Bedre dokumentasjon av de registrerte strukturene er også nødvendig.

7. Litteratur

Berge, Rikard 1935: Kyrkjeminne fra Vinje. I Viningskyrkja. I: *Historielaget for Telemark og Grenland. Aarsskrift 1935*. Skien.

Berge, Rikard 1940: *Vinje og Rauland I*. Dreyer, Stavanger.

Loftsgarden, Kjetil 2011: Jernonna i vets-Telemark. Jern som utmarksressurs og bytemiddel for ein lokal gardsbusetnad i vikingtid og middelalder. I: *Primitive tider 13. årgang*, Oslo, s. 61-71.

Martens, Irmelin 1973: *Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda*. Særtrykk fra Universitetets Oldsakssamlings Årbok 1970-71.

Martens, Irmelin 1988: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark. En studie i teknikk, bosetning og økonomi*. Universitetets Oldsakssamling, Oslo.

Nymo, Håvard 1992: *Kulturlandskapet på Møsstrand. Fortid/nåtid/framtid*. Hovedoppgave, Norges landbrukshøgskole, Institutt for landskapsarkitektur.

Nymo, Pål 2009: Marginale steder eller marginale kilder? Undervannsarkeologisk blikk på små handelshavner. I: Brendalsmo, Jan, Eliassen, Finn-Einar og Gansum, Terje (red.): *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Novus forlag AS, Oslo, s. 93-131.

Roland, Hilde 2001: *Prosjekt Nordmannsslepene*. Prosjektrapport, Buskerud fylkeskommune.

Taksdal, Turid Funlid 1973: *Rundt Møsvatn. Busetnad og næringsliv i ei fjellbygd*. Magistergrad i folkelivsgransking. Universitetet i Oslo.

Wille, H. J. 1786: *Beskrivelse over Sillejords Præstegield i Øvre-Tellemarken i Norge: tilligemed et geographisk Chart over samme*. Halvorsen & Børsum, 1956, Oslo.

8. Oversikt vedlegg

- Vedlegg 1 Notater fra intervju med lokale informanter
- Vedlegg 2 Kart nr. 1: Toresmogen, vanndybder (grov topografi)
- Kart nr. 2: Toresmogen, grunnforhold

Vedlegg 1

Innsamling av lokal tradisjon/informasjon ved Toresmogen

Parallelt med feltundersøkelsene 2016 foretok vi samtaler med flere lokalkjente personer i Mogen-området, for bl.a. å få nærmere klarhet i hva folk hadde sett av kulturminner på lav vannstand og hvor. Intervjuene ble foretatt i perioden 8. – 11- august 2016. Opplysningene summeres nedenfor, med våre kommentarer i parentes.

Den første vi snakket med var gårdbruker og fjellfører Odd Lien på gården Liset. Lien har bodd i Mogen det meste av sitt liv. Under vårt møte med Lien var også arkitekten Svein Poulsson til stede. Også Poulsson har bodd i Mogen-området i mange år og er svært opptatt av områdets historie.

- På moderne kart opereres det med stedsnavnet Toresmoen ved noen nyere hytter, ca. 600m øst for gården Liset. Dette er imidlertid ikke det samme stedet som det opprinnelige Toresmoen, eller Toresmogen, som lå på en odde vis a vis fjellet Vinjekyrkja, ytterligere ca. 1km lenger mot sørøst. (Dette bekreftes av kartmateriale fra før reguleringen. I det følgende brukes Toresmogen som betegnelse på den opprinnelige lokaliteten.)
- Det er gammel tradisjon i området for at det på Toresmogen sto hestemarked på 17-1800-tallet.
- Elva Kvenna, som renner ned fra fjellene i vest, hadde opprinnelig utløp til sjøen ved Toresmogen. Det var før reguleringa farbart med båt inn til Toresmogen, men ikke lenger vest.
- Nordgreina av Møsvatn besto før reguleringa av to adskilte vann. Innerst var Vinjefjorden, som strakte seg fra Toresmogen ut til gården Juve. Fra Juve og sørøstover het vannet Juvefjorden. (Disse stedsnavnene brukes på kart ennå i dag, selv om begge delene er sammenhengende med Møsvatn.)
- Vinjefjorden og Juvefjorden var adskilt av en landtunge, men de to vannene hadde ikke stor høydeforskjell. Det var stryk langs sørsiden av denne landtunga. Robåter skal ha blitt dratt over disse strykene for å komme inn eller ut av Vinjefjorden.
- Det som Lien og Poulsson hadde oppfattet som en kirkeruin lå på en fra nord utstikkende odde på Toresmogen. Sist gang de hadde sett strukturen var i 1997. Siden den gang hadde vannet aldri vært så lavt og samtidig isfritt, slik at terrenget kunne iakttas. Lien framviste bilder han hadde tatt av strukturen. (Den framstår mer som en grop enn en ruin.)
- Lien hadde ikke sett noe til hverken beinlaget som omtales i bygdeboka eller andre kulturminner, slik som båttopprekk, naust osv.

Under transport med rutebåten «MB Fjellvåken» fra Skinnarbu til Mogen kom vi i kontakt med styrmann og kaptein Bjørn Gudmund Larsen. Larsen har kjørt rutebåt på Møsvatn i mange år, og fartøyet går med ekkolodd under reisene. Han har dermed stor erfaring med undervanns-topografien i Juvik- og Vinjefjorden.

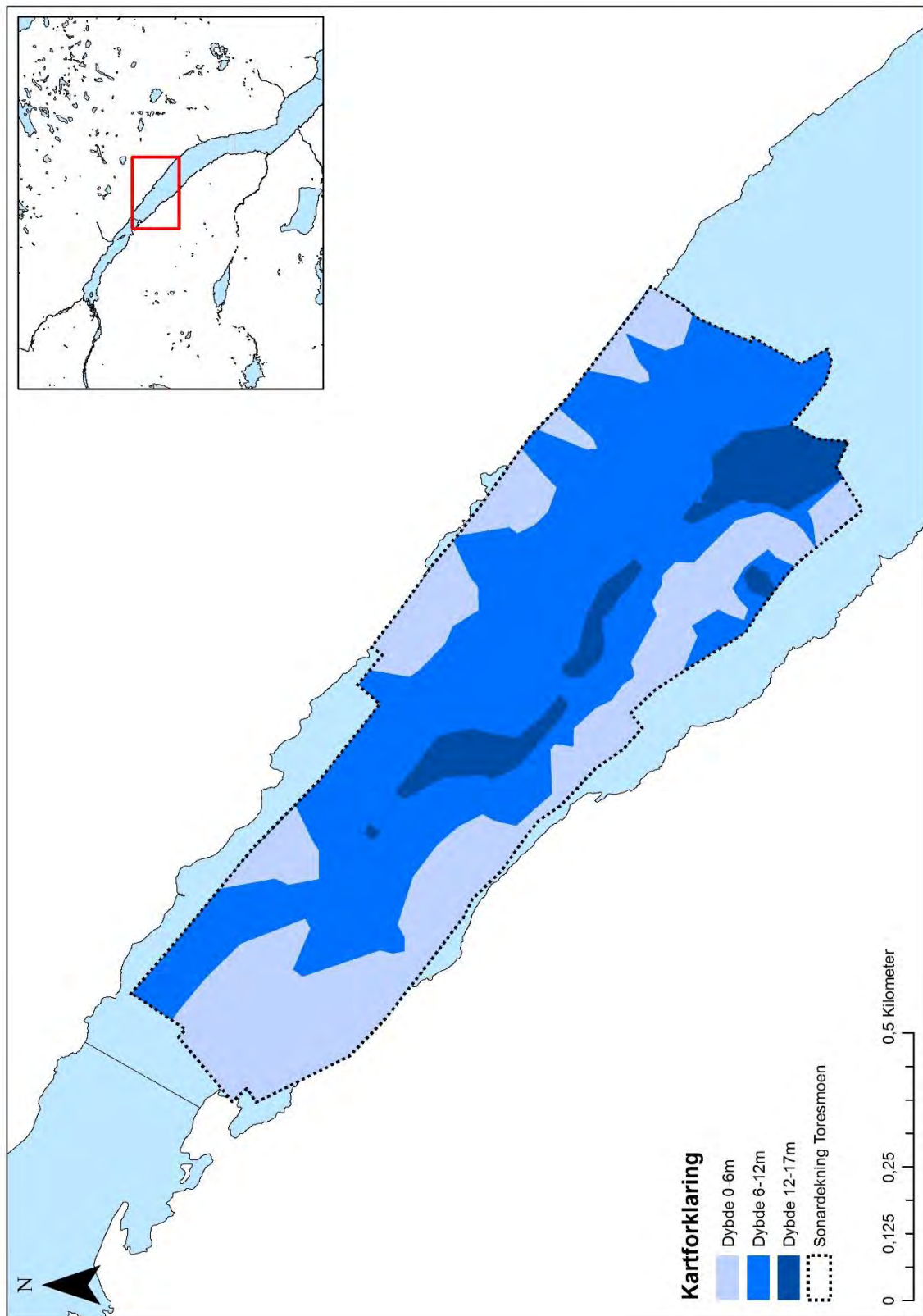
- Juvikfjorden er om lag 30m dyp i den indre delen. Larsen har observert at det er en terskel på ca. 16-17m dyp i vannet innenfor gården Juve.
- Langs sørsiden av Vinjefjorden dybden større igjen (ca. 20m).
- Larsen mener ut fra sine observasjoner også at Vinjefjorden opprinnelig må ha stoppet i området rundt Toresmoen (usikkert om han her mener dagens Toresmoen eller det opprinnelige Toresmogen).

I sammenheng med innhenting av lokal informasjon vil vi også trekke fram noen relevante opplysninger fra Mogen turisthytte. Her finnes en del historikk om området samlet på informasjonsskilt, som bl.a. er utformet av tidligere nevnte Svein Poulsson.

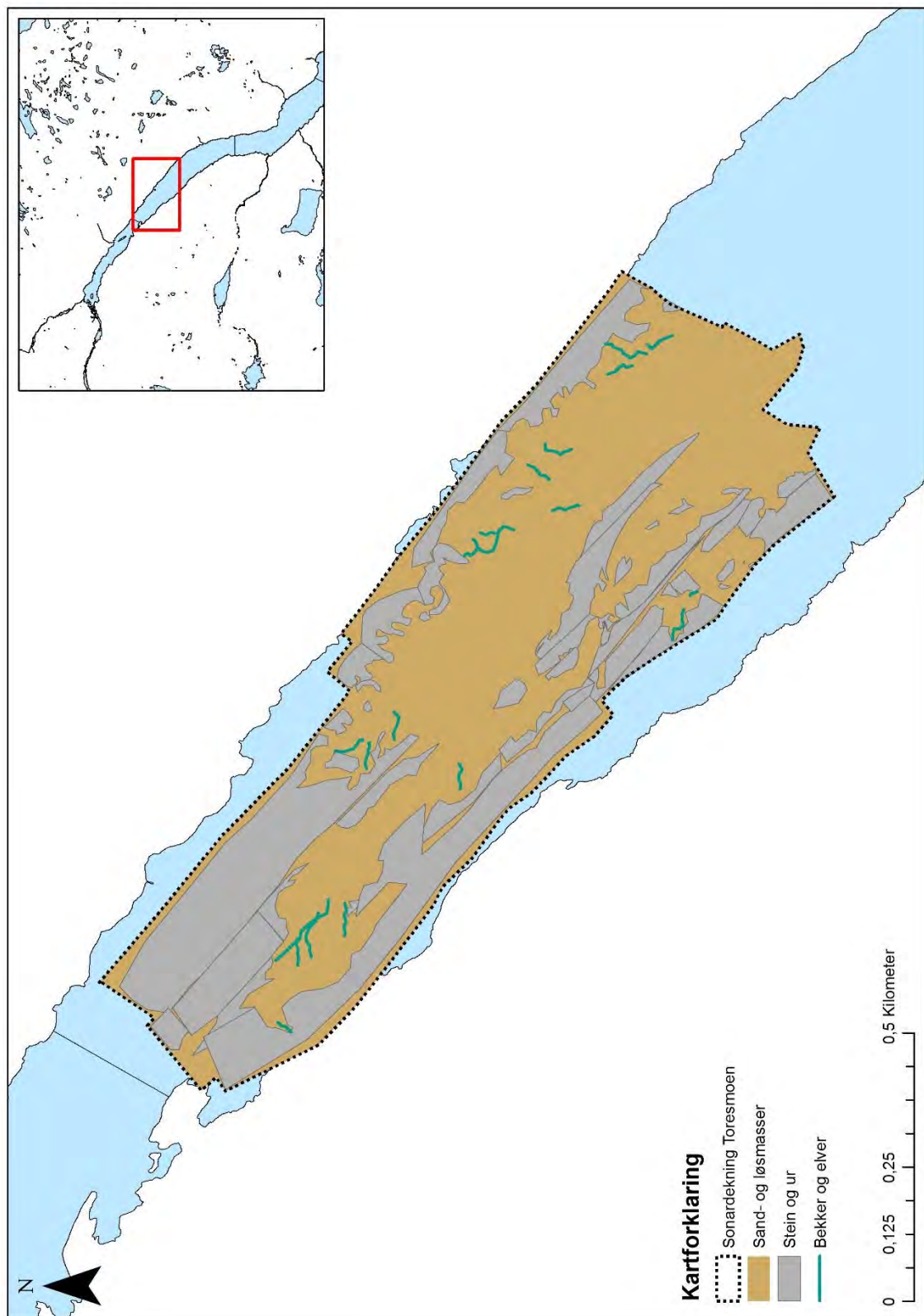
- Det framgår at båttransport har vært viktig på Møsvatn i nyere tid så vel som i eldre tid. Turisttrafikken fra Skinnarbu til Mogen har vært omfattende, men frakt av folk med båt har også historie lenger tilbake enn dette.
- Fra gammelt av skal det ha vært tradisjon for at man kjøpte båter til bruk på Møsvatn fra Vestlandet. Båtene ble fraktet med hest på snøen over Hardangervidda.

Renskrevet Oslo, februar 2017
Elling Utvik Wammer

Vedlegg 2

1 Toresmogen, vandedybder (grov topografi)

2 Toresmogen, grunnforhold

